

Memlük Tarih Yazıcılığına Dair

Fatih Yahya Ayaz*

Giriş

Memlük Devleti (648-923/1250-1517), İslam tarihindeki en büyük devletlerden biri olarak kabul edilmesini askeri ve siyasi sahalardaki büyük başarılarının yanı sıra *İslam* dünyasının kültürel alandaki gelişimine yaptığı önemli katkıya da borçludur. Memlüklerin Moğolları yenerek İslâm dünyasının batısını istiladan kurtarması ve Suriye'deki Haçlıları tedricen devreden çıkararak bölgeden uzaklaştırması bahsi geçen bölgeleri Müslüman halk ve tüccarlar kadar ilim erbabı için de güvenli hâle getirmiştir. Dolayısıyla Müslümanların siyasi ve ilmî geleneğinin teşekkül ettiği merkezler olan Hicaz, Suriye ve Mısır gibi bölgeler Haçlı Seferleri ve Moğol istilası gibi sebeplerle Miladî XI. asırdan itibaren başlayan istikrarsızlıktan kurtarılmış ve bu sükûnet ortamı ilmî geleneğin yeniden canlanmasında önemli bir amil olmuştur. Bunun yanı sıra istila altındaki Bağdat gibi mühim ilim merkezlerinde bulunan ulemanın Şam ve Kahire'ye göç etmesi bu ilmî hayatın daha da güçlenmesini sağlamıştır. Bunlara Memlük sultanları ve devlet adamlarının birçok medrese açarak ve âlimlere büyük destek sağlayarak yaptıkları katkıları ilave etmek gerekir.

Memlük devlet adamlarının sağladığı bu imkânlar neticesinde oluşan kültürel ortam semeresini vermiş, Memlükler Dönemi ilmî bakımdan İslam tarihinin en verimli ve parlak devresi olmuştur. Bu dönemde özellikle tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dinî ilimler başta olmak üzere lügat ilimleri, tarih, coğrafya ve tabakât gibi beşerî ilimler sahasında çok sayıda âlim yetişmiş, başka dönemlerle mukayese edilemeyecek miktarda eser kaleme alınmıştır.

Bu eserlerin pek çoğu kendi sahalарında daha sonra birer baş ucu kaynak olarak kabul edilmiştir. Memlükler *dönemindeki ilmî faaliyetin belki de en yoğun olduğu saha tarihtir. Bu dönemde birçok büyük tarihçi yetişmiş, onların*

* Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Adana/TÜRKİYE, fyayaz@gmail.com ORCID: 0000-0003-3261-4915

siyasi, idari, kurumsal, mahallî tarih eserleri, şehir tarihleri, ansiklopedileri, siyer ve biyografi kitapları daha sonra kendi sahalarında vazgeçilmez kaynaklar hâline gelmiştir. Dolayısıyla bu eserler kendi çağlarını aşarak farklı dönem ve devletleri çalışan tarih araştırmacılarına rehber olmuştur. Özellikle biyografi türünün en güzel ve hacimli ürünleri bu dönemde ortaya çıkmış, bunlar hem bu dönemin hem de daha önceki devrelerin ilmi, askerî ve siyasi sahalarında öne çıkan şahsiyetlerini tanıtarak hemen her alandaki günümüz araştırmacıları için devasa malzeme temin etmiştir. Bu eserlerin önemli bir kısmının günümüze ulaşmış olması sevindiricidir.

Bizim bu çalışmada ele aldığımız konu, bahsi geçen velûd kültürel ortamın tarih sahasındaki eserleridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde müstakil olarak Memlûk tarihçileri ve tarihçiliğini ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Biraz sonra işaret edeceğimiz gibi mevcut olanlar da konuyu bir yönüyle ele almakta veya genel bir çalışmanın bir kısmı olarak işlenmektedir. Bu bakımdan böyle bir çalışma alandaki araştırmacılara katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla hedefimiz hem Memlûk tarihçiliğiyle alakalı genel bir perspektif ortaya koymak hem de bu alandaki çalışmalara katkı sağlamaktır. Araştırmamızda öncelikle alana dair kaleme alınmış çalışmalarını belirttik. Ardından da dönemlere ayırdığımız Memlûk tarihçileri ve tarihçilik anlayışını seçtiğimiz bazı mühim tarihçilerden hareketle ele aldık. Çalışmamız bütün Memlûk tarihçilerini, dönemin tarih anlayışını eksiksiz bir şekilde ortaya koyma iddiasında değildir. Dolayısıyla birçok eksiklik veya tashihe muhtaç husus bulunabilir. Bunların daha sonra değerlendirilerek gerekli ilave ve tashihlerin yapılacağını belirtmemiz gerekir.

Memlûk Tarihçileri ve Tarihçiliğine Dair Araştırmalar

Memlûkler Dönemi, tarihçilik için hem eser sayısı hem de eser çeşitliliği bakımından altın çağ kabul edilir. Dolayısıyla bu geniş ve büyük malzeme birçok araştırmacının ilgisini çekmiş, Memlûk tarihçiliği ve tarihçileri bazı çalışmalara konu edilmiştir. Ülkemizde müstakil olarak Memlûk tarihçiliğine dair tespit edebildiğimiz tek çalışma bu alanın kıdemli Hocalarından Samira Kortantamer'in kısa fakat kıymetli malumat içeren makalesidir.¹ Aynı yazarın Memlûk tarihçiliğinde kullanılan bir üslup üzerine kaleme aldığı makale de² bu bağlamda değerlendirilebilir. *Orta Çağ Türk Tarihi Ana Kaynakları* başlıklı çalışmanın Memlûk tarihî kaynak-

1 Samira Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, I (1983), s. 31-35.

2 Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğinde Bir Üslup Unsuru el'Acâib ve'l Garâib" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (1994), s. 69-87.

larının genel bir listesini veren ilgili kısmı da³ burada zikredilebilir. İsmail Yiğit'in *Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Memlûkler*⁴ adlı değerli çalışmasının ilgili kısımlarıyla yine kendisinin Memlük ilmî hayatına dair makalesi⁵ kanaatimizce saha çalışanlarının müstağni kalamayacağı eserlerdir. Ramazan Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*⁶ başlıklı eserinin ilgili dördüncü bölümü bu dönemin tarihçiliği ve tarih eserleri için değerli bilgiler verir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, "Tarih" maddesi içinde yer alan ve Cengiz Tomar tarafından yazılan kısım da⁷ Memlük tarihi araştırmacıları için oldukça kıymetli malumat ihtiva etmektedir. Ülkemizde konuya dair araştırmalar için bir Memlük tarihçisini konu alan tez ve makale çalışmalarıyla⁸ *DİA*'nın bu dönemin tarihçilerini tanıtan maddelerine de işaret edilmelidir.

Memlük tarihçiliği ve tarihçileri üzerine yurtdışında yapılan çalışmalara gelince, bunların bir kısmı müstakil olarak bu konuyu ele alırken, bir kısmı genel İslam tarihçiliği bağlamında Memlûkler Dönemi'ni de ihtiva etmektedir. Müstakil olarak Memlük tarihçiliğini ele alan çalışmaların başında M. Mustafa Ziyâde'nin *el-Müerribûn fî Mısr fî'l-karnî'l-hâmis 'aşer el-Milâdî el-karnî't-tâsî' el-hicrî*⁹ adlı çalışması gelir. Bu çalışma sadece Mısırlı tarihçileri ve belirli bir dönemi ihtiva etmekle birlikte hem bu dönemin genel özelliklerine hem de Avrupa'daki muasır tarihçiliğe yaptığı atıflarla mühim bir perspektif ortaya koymaktadır. Yine Ulrich Haarmann'ın *Qu-*

3 Orta Çağ Türk Tarihi Ana Kaynakları, ed. Altan Çetin, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014, s. 117-141.

4 İsmail Yiğit, *Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Memlûkler*, VII, Kayhan Yayınları, İstanbul 1991.

5 Yiğit, "Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Türkler*, V (2002), 748-756.

6 Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

7 Cengiz Tomar, "Tarih (Mısır, Suriye ve Filistin)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XL (2011), s. 40-45.

8 Bk. Mustafa Çuhadar, *Abu'l-Mahasin Camal Al-Din Yusuf Bin Tağribirdi Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Yazmalarının Tavsifi (813-874/14101470)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1991; Erkan Göksu, "İbn Tağribirdi ve Tarihçiliği", *Nüşba*, VIII/26 (2008), s. 69-90. Bu noktada, Abdullah Sağır tarafından yapılan İbn Tağribirdi'nin *el-Menbel* adlı eserine dair doktora tezine de işaret etmeliyiz, Abdullah Sağır, *İbn Tağribirdi'nin "el-Menbelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-kültürel Hayat* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Ü. SBE, İstanbul 2014.

9 M. Mustafa Ziyâde, *el-Müerribûn fî Mısr fî'l-karnî'l-hâmis 'aşar el-Milâdî el-karnî't-tâsî' el-hicrî*, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1954.

*ellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*¹⁰ isimli eseri de Memlük tarihçiliğiyle alakalı vukufiyetli değerlendirmeler içermesi açısından burada zikredilmelidir. Donald Presgrave Little'in *An Introduction to Mamlük Historiography*¹¹ başlıklı çalışması ise Türk Memlükler döneminin (648-784/1250-1382) belirli bir devresini ele almakla birlikte daha sonraki tarihçilerle yaptığı mukayeseler bakımından önemli bilgiler sunmaktadır. Robert Irwin'in değerli makalesi¹² ile Tomar'ın kaleme aldığı bahsi geçen maddenin kaynakçasında yer alan bazı çalışmalara da işaret etmeliyiz.

Şâkir Mustafa'nın genel İslam tarihçiliği ve tarihçilerini ele alan hacimli çalışması *et-Târihu'l-Arabî ve'l-müerribûn*'un¹³ üçüncü cildiyle başlayan Memlük tarihçilerinin tanıtıldığı kısım oldukça faydalı bilgiler sunmaktadır. Mısır ekülüyle başlayan ilgili kısımda Memlük dönemi tarihçiliğiyle alakalı bilgilere yer verildikten sonra Makrîzî (ö. 845/1441) merkeze alınarak ondan önce ve sonra eser vermiş tarihçiler ayrı ayrı tanıtılmaktadır. Yüsri Abdülgani Abdullah'ın yine genel nitelikli çalışması *Mu'cemü'l-müerribîne'l-Müslimîn* de¹⁴ alfabetik olarak İslam tarihçilerinin yanı sıra bazı Memlük tarihçilerini kısaca incelemektedir. Muhammed Abdullah Anân ise genel olarak Mısırlı tarihçileri incelediği *Müerribû Mısri'l-İslamiyye*¹⁵ adlı kitabının ikinci bölümünde Nüveyri'den (ö. 733/1333) başlayarak önde gelen Memlük tarihçilerini tanıtmaktadır. Bütün bu çalışmaların yanı sıra son olarak <http://www.lib.uchicago.edu/e/su/mideast/mamluk> adresindeki "Mamluk Bibliography Online | Secondary Bibliography Search" başlıklı kısımda bulunan Memlük tarihçiliğine dair çalışmalarla Chicago Üniversitesi bünyesinde 1997'de neşredilmeye başlayan *Mamlük Studies Review* adlı dergideki ilgili bazı makalelere de¹⁶ işaret edilmelidir.

10 Ulrich Haarmann, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit, İslamkundliche Untersuchungen*, Schwarz, Freiburg 1969.

11 Donald Presgrave Little, *An Introduction to Mamlük Historiography*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1970.

12 Robert Irwin, "Mamluk History and Historians", *Arabic Literature in the Post Classical Period*, ed. R. Allen-D. S. Richards, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 159-170.

13 Şâkir Mustafa, *et-Târihu'l-Arabî ve'l-müerribûn*, I-IV, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1983-1990.

14 Yüsri Abdülgani Abdullah, *Mu'cemü'l-müerribîne'l-Müslimîn hatta'l-karnî's-sâni 'aşer el-hicri*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

15 Muhammed Abdullah Anân, *Müerribû Mısri'l-İslamiyye ve Mesâdiru't-târîhi'l-Mısri*, Mektebetü'l-Üsra, Kahire 1999.

16 Bunlar arasında Bauden'in çalışması önemlidir. Bk. Frédéric Bauden, "Maqriziana I-II...", *Mamlük Studies Review*, X/2 (2006), s. 81-139; *age.*, XII/1 (2008), s. 51-118.

Memlük Tarihçiliği ve Tarihçileri

Memlükler dönemi tarihçiliği ve biyografi yazıcılığı ile alakalı değerlendirmeler bu devletin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreçte gelişen siyasi, askerî, iktisadi, sosyal ve ilmî gelişmeler göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Mesela Memlüklerin kuruluş yıllarında kaleme alınan tarih eserlerinde ağırlıklı konular Haçlılar ve Moğollarla yapılan mücadelelere dairdir. Daha sonraki yıllarda tarihçilerin ilgisi özellikle el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde (birinci saltanatı: 693-694/1293-1294, ikinci saltanatı: 698-709/1299-1309, üçüncü saltanatı: 709-741/1309-1341) iç gelişmeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hicrî VIII. asır sonları ve IX. asır başlarında Timur (771-807/1370-1405), özellikle Çerkez Memlükler döneminin (784-923/1382-1517) sonlarına doğru ise yeni rakip ve hasım Osmanlılar odak noktasını teşkil etmektedir. Aynı şekilde son dönemlerde artan ekonomik sıkıntılar ve Memlük gruplarının çıkardıkları isyanlar sebebiyle iktisadi ve sosyal meseleler daha fazla konu edilmektedir. Diğer taraftan, tarihçilerin mensup olduğu sosyal sınıf da tarih eserlerinin hem muhtevalarını hem de olayları ele alış biçimini etkilemektedir. Mesela askerî sınıfa mensup tarihçiler siyasi hadiselerle daha fazla yoğunlaşmaktadır. Bu gruptakiler iktidarı elinde tutan askerî sınıfa dair daha fazla bilgi vermekte, eserlerinin vefeyât kısmında bu sınıfa mensup kişilerin hâl tercümeleri diğerlerine nispetle yoğunluk arz etmektedir. Ulema sınıfından tarihçiler ise istisnaları bulunmakla birlikte sosyal ve ilmî/kültürel gelişmelere daha fazla yer vermekte, vefeyât kısımlarında da âlimlerin biyografilerine geniş yer ayırmaktadırlar. Yine tarihçilerin yaşadıkları yer de eserlerin muhtevasını etkilemektedir. Mesela Şam bölgesinde (Suriye/Bilâd-ı Şam) yaşayan tarihçiler genellikle vefeyât kısımlarına daha fazla ağırlık vermekte, siyasi gelişmelerde de Şam merkezli anlatımı tercih etmektedirler. Mısırlı tarihçiler ise umumiyetle havâdis ve vefeyât kısımlarından havâdise daha fazla yer ayırmakta, merkeze de başkentteki gelişmeleri koymaktadırlar. Dolayısıyla Memlük tarihçiliği, tarihçilerin yaşadığı dönem, yer ve mensup oldukları sosyal sınıfa devlet içerisindeki konumlarına göre birtakım farklılıklar arz etmektedir.

Bahsettiğimiz özellikler çerçevesinde Memlükler dönemi tarihçiliğini öncelikle devletin geçirdiği dönemler bakımından iki devreye ayırmak daha uygun gözükmektedir.

Birinci devre *Türk Memlükler dönemi tarihçiliği ve tarihçileri* şeklinde isimlendirilebilir. Bu devre kendi içerisinde Mısırlı ve Şamlı tarihçiler şeklinde alt başlıklara ayrılabilir. Öncelikle Mısır kökenli tarihçiler ele alın-

diğında bunların sayıca daha az olduğu ve önemli bir kısmının askerî sınıfa mensup bulunduğu tespit edilmektedir. Mesela Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325), İbnü'd-Devâdârî (ö. 736/1336'dan sonra), Şücâî (ö. 745/1345'ten sonra) ve Yusufî (ö. 759/1358) gibi tarihçiler bunlar arasında zikredilmelidir. Bahsi geçen tarihçilerin eserlerinde siyasi, askerî gelişmelerin ağırlıkta olduğu ve vefeyâta daha az yer verildiği müşahede edilmektedir. Biyografistliğinin yanı sıra başka eserleriyle de temayüz eden, inşâ divanında görevli ve Sultan el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın (658-676/1260-1277) yakınları arasında bulunan İbn Abdüzzâhir (ö. 692/1293) ile Nüveyrî, İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349) gibi önemli devlet görevlerini yürüten ansiklopedist tarihçiler Mısırlı tarihçilerin ulema sınıfından müellifleri arasında zikredilmelidir. Bu tarihçilerin Memlükler dönemine ait çok önemli belgeleri günümüze genellikle tam nüsha olarak ulaştırdıklarını da belirtmek gerekir.

Bu devredeki Şamlı tarihçilere gelince bunların büyük kısmı ulema sınıfına mensup olup bu sınıfın da önde gelen şahsiyetleri arasında yer almaktadırlar. Sultan Baybars'ın hayatının yanı sıra bölgenin coğrafyası ve tarihine dair hacimli bir eser kaleme alan İbn Şeddâd (ö. 684/1285) ile Yüninî (ö. 726/1326), Birzâlî (ö. 739/1339), İbnü'l-Cezerî (ö. 739/1338), Zehebî (ö. 748/1347), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi tarihçilerin öne çıktığı bu grup, eserlerinde genellikle vefeyâta daha fazla yer ayırmaktadırlar. Hatta Zehebî ve Birzâlî'nin eserlerini biyografi kitabı olarak nitelendirmek de mümkündür. Bu tarihçilerin eserlerindeki hâl tercümelerinin önemli bir kısmı da ulema ve meşayîha tahsis edilmiş gözükmektedir. Yine bu devredeki Şamlı tarihçiler arasında İbn Hallikân (ö. 681/1282), İbnü's-Sukâ'î (ö. 726/1326), Safedî (ö. 764/1363) ve Kütübî (ö. 764/1363) gibi biyografi eserleriyle tanınan müellifler de bulunmaktadır. Ayrıca ilk devrenin Şam kökenli tarihçileri arasında el-Mekîn b. el-'Amîd (ö. 672/1273), İbnü's-Sukâ'î ve Mufaddal b. Ebü'l-Fedâil (ö. 759/1358) gibi tanınan Hıristiyan müellifler de sayılmalıdır.

İkinci devre *Çerkez Memlükler dönemi tarihçiliği ve tarihçileri* olarak adlandırılabilir. Bu devrede eser kaleme alan Mısırlı/Mısır'da yaşayan tarihçiler İbn Haldûn (ö. 808/1406), mücessem ansiklopedik eseriyle temayüz eden Kalkaşendî (ö. 821/1418), Makrîzî, İbn Hacer (ö. 852/1449), Aynî (ö. 855/1451), Sehâvî (ö. 902/1497) gibi ulemanın önde gelen isimlerinin yanı sıra İbn Dokmak (ö. 809/1407), İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), İbn Şahin ez-Zâhirî (ö. 873/1468) ve oğlu Abdülbâsıt el-Malatî (ö. 920/1514), İbn İyâs (ö. 930/1524) gibi evlâdünnâs sınıfına mensup müelliflerdir. Bu müelliflerin

kronolojik tarih eserlerinde siyasi havâdis ile vefeyât arasında hacim bakımından dengeli bir yaklaşımın tercih edildiği hatta geneli itibariyle havâdis kısmının ağırlıklı olduğu tespit edilmektedir. Mısır tarih ekolü olarak isimlendirilen bu tarzın kurucusu Makrîzî kabul edilir. Bu devredeki Şamlı tarihçiler, Mısırlı tarihçilere nispetle daha azdır. Genelde ulema sınıfından olan İbn Kâdî Şühbe (ö. 851/1448), İbn Hiccî (ö. 816/1413), İbnü'l-Hımsî (ö. 934/1528) gibi Şamlı tarihçiler klasik Şam tarihçiliği ekolünü sürdürmekte, eserlerinde vefeyât kısmına daha fazla ağırlık vermektedirler. Dolayısıyla bu müelliflerin eserleri kronolojik olmakla birlikte vefeyât eseri olarak nitelendirilebilir. Bunların içerisinde daha ayrıntılı malumat sunan ve müdakkık bir tarzı benimseyen İbn Kâdî Şühbe'ye özellikle işaret etmek gerekir.

Memlûkler Dönemi'nin geneli itibariyle bu kadar fazla tarih eserinin kaleme alınmasının muhtemel sebeplerine de işaret etmek gerekir. Öncelikle sultanlar ve devlet adamlarının bu husustaki teşvikleri ve tarihçileri himaye etmeleri zikredilmelidir. Nitekim Sultan Baybars, İbn Şeddâd ve İbn Abdüzzâhir'i yakınları arasına almış, bazı seferlerine onları da götürmüştür. Mesela Baybars'ın Kayseri seferi sırasında yanında bulunan İbn Abdüzzâhir'in bu seferi anlattığı makâme tarzındaki risalesi özel bir çalışmayı gerektirecek ölçüde ayrıntılı olup, Anadolu (Türkiye) Selçuklularının (468-707/1075-1308) çeşitli âdetleri, giyim-kuşamları gibi hususiyetlerini tespit bakımından ilk elden kaynaktır. Bu dönemin devlet adamları ilim adamlarını teşvik ve himaye ile yetinmemiş, aralarından Baybars el-Mansûrî ve Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) gibi bizzat tarih eseri kaleme alanlar da çıkmıştır. Bunların yanı sıra önde gelen Memlûk emîrlerinin bilgi ve müşahedelerini dönemin tarihçilerine aktardıkları da tespit edilmektedir. Nitekim Yünîni, Nüveyrî, İbnü'd-Devâdârî, Makrîzî, Aynî ve İbn Tağriberdî gibi tarihçilerin önemli kaynakları arasında birçok Memlûk emîrinin yer aldığı tespit edilmektedir.

Özellikle Memlûk tarihçiliğinin ikinci devresinde Memlûk sultanlarının tarih sahasına ilgi gösterdiği, sarayda düzenlenen ilmî sohbetlerde tarihe hususî bir ehemmiyet verildiği müşahede edilmektedir. Mesela Aynî, dönemlerini müşahade ettiği birçok sultana tarih anlatarak onlara mihmandarlık etmiştir. İbn Tağriberdî, Aynî'nin, tahsili ve tecrübesi eksik olan Sultan el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a (825-841/1422-1438) hem dinî bilgiler hem de tarih dersleriyle rehberlik ettiğini özellikle vurgular. Kendisine tarihi sevdirenin de bu sultanların tarihçiliğe yönelik ilgileri olduğu-

nu belirtir.¹⁷ Sehâvî gibi münekkit tarihçilerin Aynî'nin sultanlarla yakın münasebetlerini eleştirmelerine rağmen tarihin siyaset sahasının önemli bir unsuru olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim Sultan Barsbay'ı Kıbrıs'ı fethetmeye teşvik eden önemli bir âmil de başlangıç döneminden itibaren Memlûk Devleti tarihi boyunca bu adanın oynadığı stratejik rolünün farkına varmasıdır.

Memlûkler Dönemi'nde tarihçiliğin yaygınlaşmasında devlet adamları kadar halkın tarihe duyduğu büyük ilginin de etkili olduğu kanaatindeyiz. Nitekim hadis, tefsir, fıkıh gibi dinî ilimlerde temayüz etmiş birçok âlimin tarih alanında da eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bu âlimlerin tarih sahasına yönelmeleri halkın taleplerinden de kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle Şamlı tarihçilerin eserlerinde sıkça rastlanan "el-acâib ve'l-garâib" türü ilginç hadiseler yer verilmesi halkın ilgisini çekmeye yönelik gayretler olarak nitelenebilir. Yine tarih sahasında kaleme alınmış eserler, dinî ilimler alanında yazılmış kitaplar gibi tedrisatın konusu olmuş, birçok ilim meraklısı bu eserleri ya bizzat müelliflerinden okumuş ya da talebelerinden rivayet etmiştir. Nitekim Sehâvî, bahsi geçen tarihçilerden eserlerini rivayet etme izni aldığını veya kendi yazdığı tarih kitaplarını nakletme hususunda bazı talebelerine icazet verdiğini belirtmektedir. Ayrıca Kütübî gibi sahafılık yapan, Hatîb el-Cevherî (ö. 900/1495) gibi alt kademedede ilmi vazifelerde kısa bir süre çalışmış kişilerin de tarih eseri kaleme alması halk tabakasının tarihe gösterdiği alakaya örnek olarak sunulabilir. Yine el-Melikü'l-Eşref Kansu el-Gavrî (906-922/1501-1516) döneminde Refref Kışlası'nda (Tabakatü'r-Refref) eğitim gören, tabiri caizse sıradan bir memlûk olan Kösebay min Akberdi isimli bir askerinin Memlûk Devlet teşkilatına dair eser kaleme alması da bu tür örnekler arasında zikredilebilir.

Tarihçiliğin yaygınlaşmasında Memlûk emirlerinin çocuklarının oluşturduğu evlâdünnâs sınıfının bu sahada verdiği eserler de önemli rol oynamıştır. Genelde önemli görevlere getirilmeyen ve ihtiyat kuvveti olarak mütalaa edilen bu grubun tarih sahasında yazdıklarıyla ön plana çıkmaya çalıştıkları söylenebilir. Biz bu durumu, Emevîler (41-132/661-750) döneminde genelde ikinci planda kalan gayri Arap sınıfının oluşturduğu mevâlînin ilim sahasında temayüz etmesine benzetiyoruz. Memlûkler Dönemi'nin

17 Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf İbn Tağriberdi, *el-Menhelüs-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed M. Emin-Nebil Muhammed Abdülaziz, I-XII, el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1984-2006, XI, 195; a.mlf., *en-Nücümüz-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, XV, el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, nşr. İbrahim Ali Tarhan, Kahire 1972, s. 111.

önde gelen tarihçileri arasında yer alan İbnü'd-Devâdârî, İbn Dokmak, İbn Tağriberdî, Abdülbâsît el-Malatî ve İbn İyâs gibi müellifler, babaları veya dedelerinin siyasi ve askerî sahada oynadıkları rolü, tarih alanında sürdürme çabasında olmuşlardır. Esasen bu tarihçilerin dinî ilimlerde temayüz etmiş Makrîzî, İbn Hacer, Sehâvî veya halk tabakasından kabul edilebilecek Hatîb el-Cevherî gibi tarihçilere yönelik tenkitleriyle ulema sınıfından tarihçilerin bunlara yönelik eleştirileri Memlûk Devleti siyaseti, Memlûk sistemi konusundaki bilgi veya bilgisizlik zemini üzerinde cereyan etmiştir. Özellikle İbn Tağriberdî'nin bu gruba Memlûk sistemi ve Türkçe bilgilerine yönelik tenkitleriyle¹⁸ yine onun ve Abdülbâsît el-Malatî'nin Türk Memlûkler Dönemi'ni yücelten ifadeleri, Sehâvî ve Hatîb el-Cevherî'nin evlâdünnâs grubunun devlet adamlarıyla yakın ilişkilerine dair ağır eleştirileri bunlara örnek olarak gösterilebilir. Özellikle Sehâvî ve Hatîb el-Cevherî'nin tenkitlerinin¹⁹ bu dönemdeki ilim adamlarını himaye anlayışını tespit açısından oldukça kıymetli veriler de sunduğuna işaret edilmelidir.

Memlûkler Dönemi'nde tarihçilik ve tarihçilerin yaygınlık ve önem kazanmasında, günümüz tabiriyle ve Samira Kortantamer, Cüneyt Kanat Hocaların ifadesiyle “medyatik” tarihçiliğin de etkili olduğu kanaatindeyiz. Bu ifadeden kastımız ise bu dönemdeki tarih eserlerinin yazıldıkları dönemde okunması, üzerlerinde değerlendirmeler yapılması ve yazılanların o sırada tesir icra etmeleridir. Nitekim Sehâvî, Makrîzî hakkında yaptığı değerlendirmelerde hoş sohbeti, mütevazı kişiliğinin yanı sıra keskin kalem ve tenkitlerinden çekindikleri için onu birçok emîr ve devlet erkânının ziyaret ettiğini ve kendisiyle iyi ilişkiler kurmaya çalıştıklarını ifade ederken²⁰ Makrîzî'nin yazdığı eserlerin bir yandan yazılırken bir yandan da okunduğuna işaret ediyor olmalıdır. İkmal edilmiş veya yazımı devam eden tarih eserleri ders halkalarında mütalaa edilip okunmakta, talebeler vasıtasıyla rivayet edilmektedir. Aynı eserler bir yandan da ulema sohbetlerinin önemli konuları arasında yer almaktadır. Nitekim Makrîzî, İbn Tağriberdî ve Sehâvî gibi talebelerine henüz tamamlamadan önce meşhur eseri *el-Mukaffâ*'nın kaç cilt olarak planlandığı ve nasıl bir muhtevaya sahip olacağından bahsetmektedir.²¹ Yine bazı önemli gelişmeler hakkında olayların tarafları bir araya gelerek görüşmeler yapmakta ve bunları kaleme alan

18 Bk. İbn Tağriberdî, *el-Menbelüs-sâfi*, XII, 362, 363; Sağır, *age*, s. 96-97.

19 Örnekler için bk. Şemseddin es-Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, I-XII, Mektebetül-Kudsî, Kahire, ts., X, 305-308; Hatîb el-Cevherî, *İnbâü'l-hesr bi-ebnâi'l-'asr*, nşr. Hasan Habeşî, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1970, s. 175-182.

20 Bk. Sehâvî, *age.*, II, 21-25.

21 İbn Tağriberdî, *el-Menbel*, I, 418-419; Sehâvî, *age.*, II, 22.

tarihçilere, günümüzdeki gazetelere devlet ricalinin verdiği bilgilere benzer şekilde izahat yapılmakta, birtakım tashihler için girişimlerde bulunulmaktadır. Mesela İbn Tağriberdî, Hocası Makrîzî'ye yönelik eleştirilerinde bazı konularda yazdıklarıyla ilgili olarak bu hadiselerin tarafları ve şahitleri arasında bulunan bir emir ile Hocası Makrîzî'nin birlikte bunları değerlendirdiğinden de bahseder. Esasen bazı Memlûk sultanları ile önde gelen emirlerin hayatları ve seferleri hakkında müstakil eserlerin kaleme alınması ve bu durumun teşvik edilmesi, o dönemlerde tarihçiliğin günümüzdeki gazeteciliğe benzer bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim hem Türk hem de Çerkez Memlûk Dönemlerinde bir kısmına işaret ettiğimiz sultanlara dair hususi biyografilerle Muhammed b. Mahmud İbn Ecâ'nın (ö. 881/1476), Emir Yeşbek min Mehdî'nin (ö. 885/1480) Anadolu'ya düzenlediği sefere dair kaleme aldığı *Rihletü'l-Emir Yeşbek ed-Devâdâr* adlı eseri²² bu kanaatimizi teyit etmektedir.

Memlûk tarihçiliğinin bazı temel hususiyetlerine gelince bunların başında şüphesiz başka dönemlere nasip olmamış ölçüde çok sayıda tarih eserinin kaleme alınması zikredilmelidir ki bunun muhtemel sebeplerine işaret etmiş bulunuyoruz. Ancak bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, bu tarih eserlerinin sayısı kadar siyaset, askeriye, müesseseler, teşkilat, biyografi, coğrafya gibi çeşitli alanlara yönelik olması da büyük önem arz etmektedir. Bu dönemdeki tarihçiliğin bir başka özelliği ise devletin kuruluşundan itibaren gelişmeleri müşahade etmiş tarihçilerin ve bunların eserlerinin mevcudiyetidir. Bu özelliğin nispeten Eyyûbîler (567-866/1171-1462) dönemi için de söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Memlûkler Dönemi'ndeki tarihçiliğin bu özelliği, Osmanlı Devleti gibi altı asır boyunca üç kıtaya hükmetmiş bir cihan devletinin kuruluşuyla alakalı bilgiler bir yana, İstanbul'un fethinin tam tarihini belirlemek için dahi mevcut Osmanlı tarihlerinin yetersiz kaldığı göz önüne alındığında daha da önem kazanmaktadır. Hatta İstanbul'un fethinin tam tarihini tespit için hadisenin muasırı Memlûk tarihçisi İbn Tağriberdî'nin kayıtlarına müracaat edilmesi gerektiğine de işaret etmeliyiz. Bu dönemin tarihçiliğinin önemli özellikleri arasında daha önce ifade ettiğimiz gibi büyük ümeradan sıradan memlûklere, başkâdılardan alt kademelerdeki memurlara kadar toplumun her kesiminden insanın tarih eseri kaleme alması da zikredilmelidir. Bu durum, hadiselerin toplumun çeşitli kesimlerinin bakış açılarıyla yansıtılması gibi oldukça

22 Muhammed b. Mahmûd el-Halebî İbn Ecâ, *el-İrâk beyne'l-Memâlik ve'l-Osmâniyyi-ne'l-Etrâk ma'a Rihleti'l-Emir Yeşbek ed-Devâdâr li-Muhammed b. Mahmûd el-Halebî el-Mülakkab bi'bni Ecâ*, nşr. Muhammed A. Dehmân, Dârü'l-Fıkr, Dımaşk 1986.

önemli bir sonuç da doğurmuştur. Ayrıca bu, Hatîb el-Cevherî'nin evlâdünnâstan tarihçilere yönelik eleştirilerinde görüldüğü gibi bu kesimlerin birbirlerine bakışıyla, Makrîzî, İbn Hacer, Aynî ve İbn Tağriberdî, Sehâvî, Abdülbâsît el-Malatî arasındaki çekişmelerde müşahede edildiği üzere devlet adamları-tarihçi münasebetlerini tespite de imkân sağlamaktadır. Kortantamer'in işaret ettiği gibi bu dönemdeki tarihçilerin eserlerinin "Orta Arapça" denilen klasik Arapçadan farklı bir dille yazılması da bu devredeki tarihçiliğin bir başka hususiyeti olarak zikredilmelidir. Ancak bu eserlerin bazen ağıdalı ve anlaşılması zor bir dille kaleme alındığını bazen de oldukça sade ve anlaşılır bir lisanla yazıldığını belirtmeliyiz.

Son olarak Memlûkler Dönemi'nde yazılmış tarih eserlerinin nasıl kullanılması gerektiğine dair bazı kanaatlerimizi serdetmek istiyoruz. Öncelikle Memlûk tarihlerinin birbirinin tekrarı olduğu, birkaç tane temel eser bulunduğu şeklindeki görüşe bazı itirazlarımızı belirtmeliyiz. Bizim kanaatimize göre bazı küçük ayrıntılar tarihî birçok hadisenin aydınlatılmasında ilmî açıdan hayati önem taşır. Mesela Memlûkler Dönemi'nin kuruluş devresinden yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Makrîzî, bu dönemi müşahade etmiş tarihçilerden de istifadeyle yazdığı eserlerinde birçok ayrıntıya işaret etmekte, daha önceki tarih kitaplarında birbirinden bağımsızmış gibi nakledilen olaylar arasında bağlantı kurmaktadır. Ayrıca Baybars el-Mansûri'nin hâl tercümesiyle ilgili en geniş bilgi, muasırı olan Safedî veya Kütübî'nin değil, Makrîzî'nin eserlerinde yer almaktadır. Yine Makrîzî ile çağdaş olan İbn Kâdi Şühbe, onun geniş bir şekilde naklettiği bazı hadiseleri daha kısa ancak önemli açıklamalarla aktarmaktadır. Mesela meşhur İskenderiye baskınından sonra Haçlı devletleri tarafından uzun süre tesis edilmeye çalışılan sulhla ilgili Makrîzî genel ifadeler kullanırken İbn Kâdi Şühbe, Kıbrıs'ın da anlaşmanın tarafları arasında bulunduğunu nakletmekte ve anlaşmanın yirmi yıllık olduğunu belirterek açıklayıcı bilgi sunmaktadır.²³ Yine 806 (1403) senesinde Suriye sahiline yapılan baskında Kıbrıslılar'ın da yer aldığını açıkça belirtmek suretiyle mevzunun vuzuha kavuşmasını sağlamaktadır.²⁴ Makrîzî'nin talebesi olan İbn Tağriberdî, Hocası'nın yaşadığı süreçte birçok hadiseyi neredeyse olduğu gibi ondan nakletmekte ancak meşhur "kültü"leriyle araya girerek önemli açıklamalar ve tashihler yapmaktadır. İbn Tağriberdî'nin iki biyografi eserinden on iki ciltlik *el-Menhel*'in özeti olan *ed-Delîlû's-sîlâveilave* olarak sunduğu hâl

23 Bk. Takıyyüddin Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed İbn Kâdi Şühbe, *Târîhu İbn Kâdi Şühbe*, nşr. Adnan Derviş, I-IV, el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabîyye bi-Dımaşk [Institut Français de Damas], Dımaşk 1977-1997, III, 380.

24 Bk. İbn Kâdi Şühbe, *age.*, IV, 340-342.

tercümeleri ve bazı emîrlerin ilk eserde bulunmayan vefat tarihlerini içermesi bakımından bu duruma örnek olarak sunulabilir. Yine Memlûkler'in ilk sultanları döneminde gerçekleşen biyasîsiyasi hadise veya atamaya dair bilgiler ve bunlara dair ayrıntılar muasır tarihçilerin eserlerinden ziyade Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-ereb*'inde²⁵ yer almaktadır. Dolayısıyla birbirinin tekrarı gibi görünen ve örneklerini sunduğumuz tarih eserleri küçük de olsa ihtiva ettikleri ayrıntılarla olayların açıklığı kavuşmasında mühim rol oynamaktadır.

Memlûk tarihinin çeşitli yönlerine dair araştırma yapan ilim adamlarının kendi araştırdıkları alana dair bilgiler içeren eserlerin yanı sıra özellikle biyografi kitaplarına da müracaat etmeleri gerektiği kanaatindeyiz. Mesela meşhur Dımaşk saltanat nâibi Tenkiz'le (ö. 741/1340) alakalı birçok önemli biyasîsiyasi tarih ağırlıklı eserlerde yer almazken, Safedî'nin biyografi kitaplarında ele alınmaktadır. Bunlarda da bulunmayan bazı ayrıntılar, bu nâibin döneminde Dımaşk'ta görev yapan Şâfiî başkadılarının hâl tercümelerini anlatan tabakât eserlerinde yer almaktadır. Hatta İbn Abdüzzâhir'in Sultan Baybars için kaleme aldığı biyografi eserinde eksik olan Kayseri seferine dair makâme, ondan çok sonra yaşamış olan Kalkaşendî'nin ansiklopedik eserinde tam metin olarak aktarılmaktadır. Bu bakımdan Memlûk Dönemi'nde yazılmış tarih eserlerinin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğini, her eserde farklı bir ayrıntıya rastlama ihtimalinin yüksek olduğunu vurgulamak istiyoruz. Ayrıca alanda araştırma yapan ilim adamlarına özellikle Makrîzî'nin *el-Hıtat*²⁶ ve *es-Sülûk*²⁷ adlı eserlerini baştan sona okumalarının oldukça yararlı olacağını belirtmeliyiz.

25 Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire, ts., XIX-XXVII, nşr. M. Ebü'l-Fazl-Ali M. el-Bicâvî-Hüseyn Nassâr v.dğr., Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1975-1985, XXIX, nşr. M. Ziyaeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1992, XXX, nşr. Muhammed A. Şaire-M. Mustafa Ziyâde, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1990, XXXI, nşr. el-Bâz el-Arinî-Abdülaziz el-Ehvânî, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1992, XXXII, nşr. Fehim M. Şeltût-Abdülaziz el-Ehvânî-Said A. Âşûr, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1998, XXXIII, nşr. Mustafa Hicâzî-M. Mustafa Ziyâde, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1997.

26 Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, I-II, Dârü Sâdır, Beyrut, ts.

27 Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-mar'ifeti düveli'l-mülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde-Said A. Âşûr, I-XII, Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1956-1973.

KAYNAKLAR²⁸

Anân, Muhammed Abdullah, *Müerribû Mısİslâmİslamiyye ve Mesâdiru't-târihi'l-Mısri*, Mektebetü'l-Üsra, Kahire 1999.

Çuhadar, Mustafa, *Abu'l-Mahasin Camal Al-Din Yusuf Bin Tağribirdi Hayatı, Eserleri, Şahsiyeti ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Yazmalarının Tavsihi (813-874/1410-1470)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1991.

Haarmann, Ulrich, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit, Islamkundliche Untersuchungen*, Schwarz, Freiburg 1969.

Irwin, Robert, "Mamluk History and Historians", *Arabic Literature in the Post Classical Period*, ed. R. Allen-D. S. Richards, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Kortantamer, Samira, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, I (1983), s. 31-35.

-----, "Memlûk Tarihçiliğinde Bir Üslup Unsuru el'Acâib ve'l Garâib" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX/1 (1994), s. 69-87.

Little, Donald Presgrave, *An Introduction to Mamlûk Historiography*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1taçağOrta Çağ Türk Tarihi Ana Kaynakları, ed. Altan Çetin, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul 2014, s. 117-141.

Sağır, Abdullah, *İbn Tağribirdi'nin "el-Menbelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-kültürel Hayat*,Yayımlanmamış Doktora Tezi, M.Ü.SBE, İstanbul 2014.

Şâkir Mustafa, *et-Târibu'l-Arabî ve'l-müerribûn*, I-IV, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983-1990.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Tomar, Cengiz, "Tarih (Mısır, Suriye ve Filistin)", *DİA*, XL (2011), s. 40-45.

Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Soİslâmİslam Tarihi: Memlûkler*, VII, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.

28 Memlûk tarihçilerinin eserleri, yekûn teşkil etmemesi bakımından bibliyografyaya dâhil edilmemiştir.

-----, “Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, V (2002), 748-756.

Yüsri Abdülgani Abdullah, *Mu‘cemü’l-müerrihine’l-Müslimîn hat-ta’l-karnî’s-sânî ‘aşer el-Hicrî*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1991.

Ziyâde, M. Mustafa, *el-Müerrihûn fi Mısr fi’l-karnî’l-hâmis ‘aşar el-Milâdi el-karnî’t-tâsi’ el-hicrî*, Lecnetü’t-Te’lif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1954.